

الگوی انتخاب اصلح در حکمرانی اسلامی:

تطبیق عهدنامه مالک اشتر با سیره حکومتی امام خامنه‌ای

سیده الهه نبویان^۱

چکیده

حکمرانی اسلامی همواره بر پایه اصول عدالت، شایسته‌سالاری و خدمت به مردم استوار بوده است. از مهم‌ترین منابع در این حوزه، عهدنامه امام علی (ع) به مالک اشتر است که به‌عنوان منشوری جامع در باب انتخاب کارگزاران اصلح شناخته می‌شود. در عصر حاضر، بررسی تطبیقی سیره حکومتی امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) با این عهدنامه می‌تواند تصویری روشن از استمرار و کارآمدی این الگو در مدیریت جامعه اسلامی ارائه دهد. مسأله اصلی پژوهش حاضر، میزان انطباق معیارهای حکومت‌داری رهبر معظم انقلاب با اصول عهدنامه مالک اشتر در زمینه انتخاب اصلح است. ضرورت این تحقیق در آن است که نشان می‌دهد چگونه آموزه‌های کلاسیک اسلامی قابلیت پیاده‌سازی در شرایط معاصر را دارند و می‌توانند بنیانی نظری و عملی برای نظام جمهوری اسلامی ایران فراهم کنند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و بر پایه تحلیل محتوای عهدنامه و بررسی بیانات و اقدامات امام خامنه‌ای شکل گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در حوزه‌های مختلف از جمله گزینش وزیران، مشاوران، لشکریان، قاضیان و کارگزاران، شباهت‌ها و همخوانی‌های بارزی میان سیره حکومتی ایشان و رهنمودهای امیرالمؤمنین (ع) وجود دارد. معیارهایی چون تقوا، عدالت‌خواهی، تخصص، پایبندی به حق، نظارت مستمر، دلسوزی برای مردم و پرهیز از طمع در هر دو الگو به‌طور مشترک مورد تأکید قرار گرفته است. نتایج تحقیق بیانگر آن است که رهبر انقلاب اسلامی با الهام از عهدنامه مالک اشتر، الگویی عملی از حکمرانی اسلامی را در عصر حاضر پیاده‌سازی کرده‌اند؛ الگویی که بر عدالت، کارآمدی، و انتخاب اصلح استوار است و می‌تواند تداوم کارآمدی و پویایی نظام اسلامی را تضمین نماید.

کلیدواژه‌ها: حکومت، حکمرانی اسلامی، انتخاب اصلح، عهدنامه مالک اشتر، امام خامنه‌ای

مقدمه

اسلام به‌عنوان دینی جامع، نه تنها اصول اعتقادی و عبادی را تبیین کرده، بلکه شیوه حکومت‌داری و ویژگی‌های حاکم اسلامی را نیز روشن ساخته است. بر اساس مبانی اسلامی و اندیشه امام خمینی (ره)، حکومت اسلامی موظف است اجرای عدالت حقیقی، حفظ آزادی در چارچوب قانون، تحقق آرمان‌های انسانی، نشر اسلام در جهان

^۱ . طلبه سطح دو. مدرسه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها). قم seyedeh.elaheh.nabavian.2005@gmail.com

و پاسداشت دموکراسی و حقوق مردم را دنبال کند. صرف وجود قوانین و احکام برای اصلاح جامعه کافی نیست، بلکه این قوانین باید با مدیریت صحیح و در بستر یک نظام سیاسی کارآمد به اجرا درآیند. از این رو، شاخص‌هایی همچون مشارکت مردمی، قانون‌مداری، شفافیت، پاسخگویی، خرد جمعی، کارآمدی و رعایت مسئولیت مالی از جمله ارکان حکومت‌داری مطلوب شمرده می‌شوند.

تجربه تاریخی نشان داده است که یکی از بنیادی‌ترین چالش‌های هر نظام سیاسی در همه ادوار، گزینش کارگزاران صالح و شایسته است؛ زیرا نصب و عزل مدیران و مسئولان تأثیر مستقیم بر سلامت و کارآمدی حکومت دارد. در اندیشه علوی، این مسئله جایگاهی ویژه یافته است، چنان‌که امیرالمؤمنین علی (ع) در عهدنامه خود به مالک اشتر، معیارهایی روشن برای انتخاب وزیران، مشاوران، لشکریان، قضات و کارگزاران ترسیم کرده و بدین‌سان الگویی جامع برای حکمرانی اسلامی ارائه داده‌اند.

با این حال، پرسشی اساسی مطرح می‌شود: آیا این اصول که در متون اصیل اسلامی بیان شده‌اند، در دنیای معاصر نیز قابلیت اجرا و کارآمدی دارند؟ و به‌طور خاص، آیا می‌توان در سیره حکومتی رهبر معظم انقلاب اسلامی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، نشانه‌های عینی از انطباق با این آموزه‌های علوی را مشاهده کرد؟

ضرورت پژوهش حاضر در این است که نشان دهد آموزه‌های عهدنامه مالک اشتر، نه صرفاً به‌عنوان یک متن تاریخی، بلکه به‌عنوان الگویی زنده و جاری در حکمرانی امروز، به‌ویژه در انتخاب اصلح توسط رهبر انقلاب اسلامی، قابلیت تحقق و تداوم دارد. بررسی تطبیقی این دو سیره می‌تواند ضمن آشکار ساختن استمرار اصول اسلامی در حکمرانی معاصر، مبنایی علمی برای تقویت نظریه حکومت اسلامی در عصر حاضر فراهم آورد.

در پیشینه پژوهش موضوع این مقاله می‌توان به این آثار اشاره نمود:

۱. کتاب «سیمای کارگزاران در نهج البلاغه: ترجمه عهدنامه امام امیرالمؤمنین علی علیه السلام به مالک اشتر» ترجمه‌ای است توسط سید جمال الدین دین پرور از فرمان حضرت علی علیه السلام به مالک اشتر که او را برای فراهم آوردن خراج و جهاد با دشمنان و آبادانی شهرها به امیدی به مصر گماشت. آقای دین پرور در این کتاب به نامه‌ی علی بن ابی طالب که حاوی نکات اخلاقی بی شماری برای دچار مشکل نگشتن نماینده‌ی خود در مصر رعایت آنها را گوشزد می‌کند اشاره کرده است.

۲. مقاله «اکتشاف الگوی رهبری امام علی علیه السلام از عهدنامه مالک اشتر» (محسن زمانی، رضا نجاری، حسن عابدی جعفری، مجید ضماهنی) نگارندگان در این پژوهش به این نتیجه رسیدند که رهبری مردم و زیر دستان به دو روش رهبری بی واسطه و رهبری با واسطه (از طریق کارگزاران) انجام می‌گردد. همچنین بر

اساس متن عهدنامه دریافتند بیشترین میزان تاکید امام علی علیه السلام به تبیین رابطه بین رهبر و مردم بوده و این موضوع از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۳. طاهره شامی و سعید اسلامی در مقاله «روش تحلیل گفتمان شایسته سالاری در مدیریت اسلامی مورد مطالعه: نامه ۵۳ نهج‌البلاغه، عهدنامه مالک اشتر» بخشی از سخنان حضرت علی علیه السلام را با روش فرکلاف در سه بخش توصیف، تفسیر و تبیین مورد بحث و بررسی قرار دادند. یافته‌های این مقاله منتهی به چهاربخش از ملاک‌های شایسته سالاری کارگزاران اسلامی یعنی: معیارهای ایدئولوژیکی، زمینه ساز، تخصصی و معیارهای ارزشی گردید.

با توجه به پیشینه موجود، مقاله حاضر در صدد پاسخ به این پرسش است که روش حکومت داری امام خامنه‌ای مد ظله العالی چگونه با عهد امام علی علیه السلام به مالک اشتر در زمینه‌ی انتخاب اصلح تطبیق می‌کند؟ که بنظر می‌رسد در پژوهش‌های پیشین به این مسأله پرداخته نشده بود. در این راستا، تطبیق انتخاب صالح‌ترین وزیران، مشاوران، فرماندهان نظامی، قضایان و کارگزاران در عهدنامه مالک اشتر و بیانات مقام معظم رهبری سوالات فرعی این مقاله را تشکیل می‌دهند.

مفهوم شناسی

در این قسمت با برخی مفاهیم کلیدی پژوهش بیشتر آشنا می‌شویم

ا. انتخاب اصلح

انتخاب اصلح، یعنی انتخاب فردی که تعهد به اسلام و حیثیت آن داشته باشد و همه چیز را بفهمد. باید مسلمانی باشد که احتیاجات مملکت را بشناسد و سیاست را بفهمد و مطلع به مصالح و مفساد کشور باشد. (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۸، ص ۲۹۱)

ب. عهد نامه مالک اشتر

نامه امام علی علیه السلام به مالک اشتر در تبیین حکومت داری خطاب به مالک اشتر نوشته شده و بزرگترین و پر محتوا ترین نامه نهج البلاغه در موضوع حکومت داری و سیاست اداره جامعه شمرده می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۱۰، ص ۳۵۴؛ جعفری، ۱۳۸۰، ش، ج ۴، ص ۴۹۴)

در خصوص علت نگارش این نامه گفته‌اند امام علی(ع) تصمیم گرفت مالک اشتر را که فردی کارآمد بود حاکم مصر کند و این نامه را که در تبیین حکومت‌داری کامل و جامع بود، برای او نوشت تا بر اساس آن حکومت کند. (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸ش، ص ۵۳). سال نگارش این نامه را ماه‌های آخر سال ۳۷ق یا ماه‌های ابتدایی ۳۸ق دانسته‌اند. (جعفری، ۱۳۸۰ش، ج ۴، ص ۴۹۳-۴۹۴)

عهدنامه امام علی (ع) به مالک اشتر نخعی، که در منابعی چون نهج‌البلاغه (نامه ۵۳) نقل شده است، از مهم‌ترین متون سیاسی و مدیریتی در تاریخ اسلام به شمار می‌آید. این عهدنامه هنگام انتصاب مالک اشتر به فرمانداری مصر صادر شد و دربردارنده اصولی بنیادین در زمینه عدالت، حکومت‌داری، اخلاق سیاسی و حقوق اجتماعی است (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳).

امام علی (ع) در آغاز نامه، اهمیت جایگاه حاکم را یادآور می‌شود و او را «امانت‌دار مردم» معرفی می‌کند، نه مالک آنان. از نگاه امام، حکومت وسیله‌ای برای تحقق عدالت و خدمت به مردم است، نه ابزاری برای برتری‌جویی (مطهری، ۱۳۷۰: ۲۴۳). به همین دلیل، امام به مالک توصیه می‌کند که نسبت به اقشار مختلف جامعه، از نخبگان تا ضعیف‌ترین طبقات، رفتار عادلانه داشته باشد و هیچ گروهی را بر دیگری ترجیح ندهد (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳).

یکی از بخش‌های کلیدی عهدنامه، توصیه به رعایت حقوق مردم است. امام علی (ع) می‌فرماید: «مردم یا برادر دینی تو هستند یا در آفرینش همانند تو» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). این جمله، پایه‌ای برای همزیستی انسانی و احترام به کرامت افراد، فارغ از دین و مذهب آنان، قلمداد می‌شود (جعفریان، ۱۳۸۲: ۵۶).

در زمینه اقتصادی نیز امام اشتر را موظف می‌کند تا در جمع‌آوری مالیات عدالت بورزد، فشار بیش از حد بر مردم وارد نکند و بخش تولیدکننده جامعه، مانند کشاورزان و صنعتگران، را پاس بدارد (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). همچنین به وی هشدار می‌دهد که با کارگزاران خائن و ستمگر برخوردی قاطع داشته باشد، چرا که فساد در دستگاه حکومت، بنیان عدالت را از بین می‌برد (شریعتی، ۱۳۵۸: ۱۸۹).

به طور کلی، عهدنامه مالک اشتر الگویی جامع از حکومت‌داری عادلانه ارائه می‌دهد که بر پایه تقوا، عدالت اجتماعی، رعایت حقوق مردم و نظارت بر کارگزاران استوار است. این متن نه تنها در تاریخ اسلام، بلکه در اندیشه سیاسی بشری نیز جایگاهی ویژه دارد و همچنان الهام‌بخش پژوهش‌های عدالت‌محور است (کدیور، ۱۳۷۹: ۱۰۲).

۱. تطبیق انتخاب وزیران اصلح

انتخاب وزیران، به عنوان نخستین رکن مدیریت سیاسی در عهدنامه امام علی(ع) به مالک اشتر، جایگاه ویژه‌ای دارد.

در لغت، «وزیر» به معنای یاری‌رسان و معاون آمده است و در اصطلاح سیاسی، به فردی اطلاق می‌شود که واسطه میان حاکم و مردم بوده و مسئولیت سنگین اداره بخشی از امور حکومت را بر عهده دارد (باغستانی کوزه‌گر و زمانی رنجبر گرمرودی، ۱۳۸۹). وزارت از دیرباز به عنوان نهادی اجتماعی و سیاسی مطرح بوده و وزیر کسی است که بار سنگین اداره حکومت را بر دوش می‌گیرد (حسینی دشتی، ۱۳۸۵، ج ۱۰، ص ۳۴۴). در ادبیات سیاسی جدید نیز وزیر، مقام عالی‌رتبه‌ای است که در رأس یک وزارتخانه قرار گرفته و اختیارات قانونی در اداره بخشی از امور عمومی کشور دارد (آقا بخشی، ۱۳۸۷، ص ۲۶۰).

این جایگاه در متون دینی نیز مورد اشاره قرار گرفته است؛ به گونه‌ای که واژه «وزیر» دو بار در قرآن کریم آمده است: یک بار در دعای حضرت موسی(ع) که از خداوند خواست هارون را به عنوان وزیر برای او برگزیند (طه: ۲۹)، و بار دیگر در پذیرش این دعا از سوی خداوند (فرقان: ۳۵). بدین ترتیب، وزارت در نگاه اسلامی به منزله بازویی توانمند برای تحقق اهداف حکومت و اداره جامعه شناخته می‌شود.

امیرالمؤمنین علی(ع) در فرمان حکومتی خود به مالک اشتر، معیارهای انتخاب وزیر اصلح را چنین بیان می‌فرمایند: «برگزیده‌ترین وزیران تو کسانی باشند که سخن حق بر زبان آرند، هرچند حق تلخ باشد، و در کارهایی که خداوند بر دوستانش نمی‌پسندد کمتر تو را یاری دهند، هرچند این سخنان و کارها تو را ناخوش آید» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). این معیارها بیانگر آن است که وزیری شایسته است که در برابر خواسته‌های ناحق ایستادگی کرده، پایبند به حقیقت باشد و حتی در شرایط دشوار، از مسیر عدالت و حق‌گویی منحرف نشود.

در عصر حاضر، رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز در دیدار با وزیران، بر همان اصول تأکید می‌نمایند. ایشان عدالت را هم‌سنگ حق دانسته و یادآور می‌شوند که شناخت و تحقق عدالت، کاری دشوار اما ضروری است: «به یک معنا، حق همان عدل است؛ عدل همان حق است؛ تواصفش آسان است، اما در عمل، رسیدن به عدالت مشکل است؛ حتی شناختن موارد عدالت و مصادیق عدالت هم گاهی خیلی مشکل است» (بیانات در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت، ۲۰۲۵/۰۹/۴). همچنین در سخنانی دیگر بر لزوم صراحت در بیان حق even—اگر تلخ

۱۳۹۸/۴/۵). رهبر انقلاب در همین راستا، اخلاق‌مداری، صبر و حوصله در تعامل با متهمان و اصحاب دعوا را از اصول رفتاری قاضی می‌دانند و یادآور می‌شوند که قاضی باید در برخوردهای درونی نیز با آرامش، انصاف و ادب رفتار کند (همان).

بر این اساس، روشن است که تأکیدات امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در گزینش قضات، به‌طور کامل با توصیه‌های امام علی(ع) در عهدنامه مالک اشتر هم‌راستا است. معیارهایی چون عدالت‌ورزی، استقلال رأی، پرهیز از هوای نفس، شکیبایی در کشف حقیقت، و استواری در صدور حکم، اصولی مشترک میان دو الگوی حکمرانی هستند. این تطبیق نشان می‌دهد که سنت علوی در حوزه قضاوت، نه‌تنها میراثی تاریخی بلکه الگویی زنده و کارآمد برای نظام قضایی جمهوری اسلامی ایران به شمار می‌آید.

۵. تطبیق انتخاب کارگزاران اصلح

انتخاب کارگزاران یکی از حساس‌ترین ابعاد حکمرانی است، زیرا این گروه واسطه اجرای سیاست‌ها و تحقق اهداف حکومت در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نظامی به شمار می‌روند. در لغت، «کارگزار» به معنای فرد کاردان و توانمندی است که از عهده انجام مسئولیت‌ها برمی‌آید و نیازهای مردم را برطرف می‌کند (دهخدا، ۱۳۸۵، ج ۱۱: ۱۵۸۴۴). معادل عربی آن «عامل» است که در متون کلاسیک اسلامی برای مأموران جمع‌آوری زکات یا مسئولان اداره اموال عمومی به‌کار می‌رفته است (ابن‌منظور، ۱۳۷۴-۱۳۷۵ق، ج ۱۱: ۴۷۴). در اصطلاح سیاسی، کارگزار کسی است که حکومت وظیفه‌ای مشخص در حوزه‌های مختلف را به او واگذار می‌کند (گروهی از نویسندگان، ۱۳۸۱: ۱۸). تفاوت اصلی میان کارگزاری در نظام‌های بشری و نظام اسلامی در آن است که کارگزاری دینی معطوف به ارزش‌ها و اصول الهی است، در حالی که در نظام‌های سکولار، کارگزاری عمدتاً بر محور قدرت، منفعت و لذت شکل می‌گیرد (نوایی، ۱۳۸۲: ۹۱).

در تاریخ ادیان نیز جایگاه کارگزاران بسیار برجسته بوده است. به‌عنوان نمونه، حضرت موسی(ع) برای هر یک از اسباط بنی‌اسرائیل نقیبانی منصوب کرد (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۵: ۲۴۰). حضرت داوود(ع) کارگزاری داشت که به‌طور ناشناس بر رفتارشان نظارت می‌کرد و حضرت سلیمان(ع) نیز کشور را به ولایت‌های متعدد تقسیم کرده و بر هر بخش کارگزاری گماشته بود (منتظرالقائم و سلیمانی، ۱۳۸۸: ۷۱-۷۴). پیامبر اکرم(ص) نیز پس از هجرت

به مدینه، کارگزاری را برای اداره بازار و شهرها تعیین کردند (مزینانی، ۱۳۸۶: ۳۳؛ ۱۳۸۹: ۲۸). این شواهد نشان می‌دهد که انتخاب و نظارت بر کارگزاران در همه حکومت‌های الهی جایگاهی محوری داشته است.

در عهدنامه مالک اشتر، امام علی(ع) ویژگی‌های کارگزاران اصلح را چنین برمی‌شمرد: «کارگزاران شایسته را از میان کسانی انتخاب کن که اهل تجربه و حیا باشند، از خاندان‌های صالح و با سابقه در اسلام برخیزند، به اخلاق نیکوتر و آبروی محفوظ‌تر آراسته باشند، از طمع کاری دوری گزینند و عواقب امور را بهتر بسنجند» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). تأکید امام(ع) بر حیا و پرهیز از طمع نشان‌دهنده آن است که کارگزار باید در برابر امیال نفسانی ایستادگی کرده و نسبت به بیت‌المال و حقوق مردم نهایت امانت‌داری را داشته باشد.

رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز در دیدار با کارگزاران نظام، بر همین اصول تأکید کرده‌اند. ایشان کارگزاران را موظف می‌دانند که الگوی دینداری، تقوا، خودکنترلی و عمل برای خدا باشند: «کارگزاران حکومت اسلامی، از لحاظ ایمانی باید به سمت نمونه و الگو شدن پیش بروند؛ یعنی انسان متدین انقلابی، مسلط بر نفس و عامل برای خدا باشند» (بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۶۹/۰۹/۱۴). در سخنانی دیگر نیز به مسئولان هشدار می‌دهند که از خودخواهی، رقیق‌بازی، قوم‌و خویش‌گرایی و سوءاستفاده از قدرت بپرهیزند و همانند امیرالمؤمنین(ع) در برخورد با نزدیکان، هیچ امتیاز ویژه‌ای برای آنان قائل نشوند (بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۷۹/۰۹/۱۲).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که آموزه‌های عهدنامه مالک اشتر نه صرفاً متنی تاریخی، بلکه الگویی زنده و کارآمد برای حکمرانی اسلامی در عصر حاضر است. بررسی تطبیقی معیارهای انتخاب اصلح در پنج حوزه‌ی کلیدی — وزیران، مشاوران، فرماندهان و لشکریان، قاضیان و کارگزاران — آشکار ساخت که میان رهنمودهای امیرالمؤمنین علی(ع) و سیره حکومتی امام خامنه‌ای، همخوانی‌های گسترده و معناداری وجود دارد.

در انتخاب وزیران، شاخص‌هایی چون حق‌گویی، عدالت‌ورزی و استقامت در برابر باطل مشترک بود. در حوزه مشاوران، هر دو الگو بر خردمندی، صداقت و بهره‌گیری از نظر نخبگان تأکید دارند. در گزینش فرماندهان و لشکریان، ویژگی‌هایی همچون ایمان، تقوا، صبر، غیرت و پاکدامنی مورد توجه قرار گرفته است. در انتخاب قاضیان نیز معیارهایی چون عدالت‌ورزی، استقلال رأی، پرهیز از هوای نفس و شکیبایی در کشف حقیقت در هر دو سیره

برجسته است. سرانجام، در حوزه کارگزاران، معیارهایی چون دیانت، امانت‌داری، پرهیز از طمع و التزام به ارزش‌های الهی به‌عنوان مبنای مشترک معرفی شده است.

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که رهبر انقلاب اسلامی با الهام از عهدنامه مالک اشتر، در عمل الگویی کارآمد از حکمرانی اسلامی معاصر را محقق ساخته‌اند؛ الگویی که استمرار ارزش‌های علوی را در ساختار مدیریتی جمهوری اسلامی ایران تضمین کرده و بر پایه عدالت، کارآمدی و انتخاب اصلح استوار است. این همخوانی نشان می‌دهد که اصول حکمرانی علوی نه‌تنها قابلیت انطباق با شرایط پیچیده امروز را دارند، بلکه می‌توانند راهنمایی مطمئن برای پویایی و کارآمدی نظام اسلامی در آینده نیز باشند.

فهرست منابع

کتاب:

- *الهی قمشه‌ای، مهدی. ترجمه قرآن کریم. ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵
- *دشتی، محمد. ترجمه نهج البلاغه. مترجم: محمد دشتی. قم: انتشارات مشهور، ۱۳۷۹.
۱. ابن‌منظور، محمد، لسان العرب، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۳۷۴-۱۳۷۵ق.
 ۲. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن، ۱۳۸۱.
 ۳. آقا بخشی، علی، فرهنگ علوم سیاسی، تهران، چاپار، ۱۳۸۷.
 ۴. باغستانی کوزه گر و زمانی رنجبر گرمرودی، محمد و سارا، چگونگی پیدایش و تحول منصب حجاب، کتابت و وزارت از ابتدا تا پیش از خلافت عباسیان، تاریخ، ۱۹، ۱۳۸۹.
 ۵. تقوی دامغانی، سیدرضا، نگرشی در مدیریت اسلامی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۹۵.
 ۶. جعفری، محمدتقی. پرتوی از نهج البلاغه. تهران: بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۸۰.
 ۷. جعفریان، رسول، تاریخ خلفا، دلیل ما، قم، ۱۳۹۴.
 ۸. حسینی بیرجندی، سیدمهدی، مشاوره و راهنمایی در تعلیم و تربیت اسلامی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴.
 ۹. حسینی دشتی، سید مصطفی، معارف و معاریف، تهران، اندیشه مولانا، ۱۴۰۲.

۱۰. خمینی، سید روح الله، صحیفه امام، مجموعه آثار امام خمینی، تهران، مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.
۱۱. دلشاد تهرانی، مصطفی. دلالت دولت. تهران: نشر نی، ۱۳۸۸.
۱۲. دهخدا، علی اکبر، فرهنگ لغت دهخدا، تهران، روزنه موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۱۳. شریعتی، علی، علی، سپیده باوران، تهران، ۱۴۰۱.
۱۴. شفیع آبادی، عبدالله، راهنمایی و مشاوره کودک، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه، ۱۳۷۲.
۱۵. شهرکی، مهدی، بررسی فقهی شاخص های مقام قاضی در اسلام، تهران، انتشارات قانون یار، چاپ ۱۳۹۷.
۱۶. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، بیروت، موسست الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۳ق.
۱۷. قرشی، سیدعلی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱.
۱۸. کدیور، محسن، حکومت ولایی، نشر نی، تهران، ۱۳۷۷.
۱۹. گرجی، محمدرضا، حکومت داری و حکمرانی خوب، چالش های جهان سال سوم، ۱، ۱۳۹۶.
۲۰. گروهی از نویسندگان، حکومت علوی کارگزاران، قم، دبیرخانه مجلس خبرگان، ۱۳۸۱.
۲۱. مزینانی، محمدصادق، ماهیت حکومت نبوی، بازتاب اندیشه، ۸۵، ۱۳۸۶.
۲۲. مطهری، مرتضی، خدمات متقابل اسلام و ایران، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۸.
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر. پیام امام امیرالمومنین علیه السلام. قم: انتشارات امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ۱۳۸۶.
۲۴. منتظرالقائم؛ اصغر، سلیمانی؛ زهرا، توسعه و تمدن سازی در حکومت های دینی، تاریخ در آینه پژوهش، ۲۴، ۱۳۸۸.
۲۵. موسوی خمینی، سید روح الله، تحریرالوسیله، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۹۹.

مقالات

۱. نوایی نژاد، شکوه، ویژگی شخصیت سالم در دانشجویان، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، ۱۸، ۱۳۷۳.

۲. نوایی، علی اکبر، تصویری از کارگزاری در نظام اسلامی و بایدهای اخلاقی آن، اندیشه حوزه، ۴۳ و ۴۴، ۱۳۸۲.

سایت

<https://farsi.khamenei.ir>